

Л.П.Маркітан*

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ФІЛЬМАХ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

У статті аналізуються документальні кінофільми режисера О.П.Довженка, що зберігаються в ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного й присвячені висвітленню подій війни.

Плин часу стрімко віддаляє нас від періоду Великої Вітчизняної війни. Там, у минулому, залишається те, що ми прагнемо відтворити у своїй пам'яті, вивчити, проаналізувати та пізнати. Цьому значною мірою сприяють документальні кінофільми, створені нашим співвітчизником, видатним українським і радянським кінорежисером, письменником-публіцистом, драматургом, лауреатом Ленінської премії Олександром Петровичем Довженком. Митцем, який своїм корінням був щільно пов'язаний із Україною, до нестями любив свій народ, уважав себе його невід'ємною частинкою. Він не міг у своїй творчості не показати те, яке горе й страждання приніс нацизм на його рідну землю.

Волею кремлівського диктатора відірваний від України, О.П.Довженко мріяв повернутися додому: "Хочу збудувати хату на Україні – де-небудь під Києвом, над Дніпром", – казав він за місяць до смерті українському кінорежисерові, заслуженому діячу мистецтв УРСР В.Т.Денисенку¹.

Саме за любов до Батьківщини О.П.Довженко був звинувачений в українському націоналізмі. "Господи, як мені остогиділи за чверть століття слова "український націоналізм", – писав він із гіркотою у своєму "Щоденнику"². Попри всі перешкоди й цькування, митець був одним із фундаторів вітчизняного кіномистецтва, бо належав до когорти людей, які не вичерпують себе земним життям – він залишатиметься в пам'яті свого народу.

"Зовсім недавно телеглядачі України мали змогу побачити документальний фільм "Довженко. Сторінки щоденника". Кадри, зняті всесвітньо відомим майстром, коментувалися його словом, – найпотаємнішим, передуманим, виболілим. Власне, то був монолог митця – всуціль із запитань самому собі й своєму багато-страждальному народові, то була нереалізована за життя розмова з тими, хто майже добровільно відступився від своєї історії, своєї героїки, – недбало зачинивши двері в минувшину, позбавив себе самостійного шляху в майбутнє". Ці слова належать голові Всеукраїнського товариства "Просвіта" імені Тараса Шевченка, депутатові Верховної Ради України, поетові Павлові Мовчану³.

До війни митець зняв такі фільми, як, наприклад, "Звенигора" (появу стрічки гаряче вітали видатні режисери С.Ейзенштейн та В.Пудовкін), історико-революційна кіноепопея "Арсенал" (про цей фільм видатний французький письменник і громадський діяч А.Барбюс писав: "Це, на мою думку, фільм високого класу кінематографічної продукції... Це – великий фільм"⁴), фільм-епопея "Земля", художньо-документальний фільм "Визволення українських і білоруських земель від гніту польських панів і возз'єднання народів-братів в єдину сім'ю" (Київська кіностудія, 1940 р.⁵). На цій останній передвоєнній кінокартині слід зупинитись окремо. О.П.Довженко планував зробити документальний фільм, який був немовби щоденником, особистим записом того, що він бачив на власні очі під час перебування на визволеній землі, хотів розкрити глибоке значення цієї історичної по-

* Маркітан Людмила Порфиріївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

дії, показати, як і чому розірвані частини одного народу прагнули до єднання. Але кінооператори на той час уже звично шукали зовнішню помпезність і парадність, тож на екрані бачимо багато маршів, зборів, квітів, обіймів, а головна ідея автора залишилася лише в його думках. Цей фільм був прологом до шедеврів, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни на території України, війни, яка була невід'ємною частиною Другої світової. Стрічки О.П.Довженка ввійшли до золотого фонду не тільки вітчизняної, але й світової кінодокументалістики. Це – “Битва за нашу радянську Україну”⁶ й “Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель”⁷, виробництва Центральної й Української студій хронікально-документальних фільмів. Вони зберігаються у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного).

Перша стрічка вийшла на екрани країни в жовтні 1943 р. Тут О.П.Довженко – сценарист, художній керівник та автор дикторського тексту. До 20-річчя звільнення українських земель фільм було реставровано на студії “Укркінохроніка”.

На плівці після титрів маємо такий напис: “Історична хроніка присвячена невмирущій пам’яті славних синів і братів українського народу, що понесли великий труд боїв і пролили свою кров за щасливу його долю, за свободу”. Ці слова стали епіграфом до фільму, який є документально-публіцистичним свідоцтвом народної війни проти гітлерівської чуми.

В іншій кіноопері – “Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель” (1945 р.) – автором дикторського тексту та режисером (разом із дружиною Ю.Солнцевою) також є О.П.Довженко. Ця стрічка немовби друга серія фільму “Битва за нашу радянську Україну”. Розглянемо події війни так, як вони відображені на кіноплівці.

Війна. За цим коротким і страшним словом – смерть і горе, біль поразок і радість перемог, зруйновані міста та села, мільйони загиблих вояків і мирних мешканців, понівечені унікальні пам’ятки, що дивом уціліли за роки радянської влади, слези дітей, одвічне материнське чекання синів і дочок і, нарешті, переможна хода радянської армії. Усе це знаходимо в документальних стрічках митця.

Ці кінокартини є безцінним матеріалом для дослідників історичного минулого. О.П.Довженко якнайширше використав зйомки 24-х кінооператорів, багатьох фотокореспондентів, зроблені в основному на території України від початку війни. Ці матеріали були розпорошені по кіножурналах, спеціальних кіновипусках. Режисер зібрав їх, переосмислив, підвів до висот історичного узагальнення, вибудувавши в єдину структуру картину найбільшої трагедії й найвеличнішого подвигу українського народу: перші, найважчі місяці війни, тяжкі кровопролитні бої, відступ на всіх фронтах. Червона армія намагається зачепитися за кожний зручний рубіж, це вдається не всюди й не завжди. Бачимо страждання людей, що залишилися на окупованій ворогом території, кадри героїчної оборони Києва, Одеси, Севастополя.

Чи не найпершим О.П.Довженко використав трофейну німецьку кінохроніку, зняту в мажорних, урочистих тонах. Із відомих причин не акцентуючи на ній особливої уваги, він, так би мовити, підтекстом говорить глядачам, що перший етап війни дійсно був для гітлерівців парадним маршем.

Яскраво змальовані й події, що розгорталися по той бік фронту. Це передусім рух опору на території України: будні партизанів, а головне – партизанська війна, що дала таких видатних її діячів, як С.А.Ковпак, С.В.Руднев, О.М.Сабуров та ін.

Окремий епізод – перехід до партизанів словацької військової частини, що не бажала воювати за гітлерівський райх. Підрозділом командував капітан Ян Налепка, який загинув 17 листопада 1943 р. в бою за Овруч і був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Згодом начальник відділу кадрів Українського штабу партизанського руху Л.П.Дрожжін відзначав велику заслугу О.П.Довженка в організації матеріалів партизанської війни: “У першій половині 1943 р. в результаті енергійних зусиль Олександра Петровича Довженка за розробленим особисто ним планом у глибокому тилу противника на Україні почала свою самовіддану працю група кінооператорів. У знятих ними документальних ... фільмах радянські люди вперше на екрані побачили боротьбу народних месників проти німецько-фашистських загартників”⁸. За творчу працю під час війни митець був нагороджений орденом Бойового червоного прапора⁹.

У своїх фільмах режисер не оминув і самовіддану працю радянського народу в тилу, що була невід’ємною складовою перемоги. В епізодах його документальних фільмів ми зустрічаємо відомих усієї країні О.Г.Стаханова, М.В.Гнатенко, М.С.Демченко, які під час війни працювали на казахській землі. Можливо, це було даниною гучному пропагандистському галасові навколо цих імен у передвоєнні роки. А можливо, режисер просто не знайшов рівноцінного, із тодішнього погляду, кіноматеріалу. А ось виробничі портрети видатних українських учених Є.О.Патона, О.О.Богомольця, В.П.Філатова – це вже не випадково, бо вони, кожен у своїй царині, дійсно зробили великий внесок у загальнонародну справу розгрому ворога.

Свою розповідь про визвольний похід радянської армії по Україні О.П.Довженко починає з Курської битви, адже вона, по-перше, була переломною у війні, а, по-друге, відбувалася поблизу меж України.

Ми говоримо про фільми як про документ, не торкаючись їхнього мистецького боку. Усе, що привозили кінооператори із фронтів, або використовувалося в кінохроніці, або знищувалося. Тому кінопродукція, яка дійшла до нас, має унікальну історичну цінність.

Довженко обрав найвиразніші, найпереконливіші кадри визволення українських міст і сіл, битви за Дніпро, Київ, епізоди Корсунь-Шевченківської операції. Окремою темою показано страшні злочини загартників на українській землі. Це – свідчення людей, які перебували на окупованій території, кадри загальних могил із розстріляними й закатованими мирними жителями, серед них – Бабин Яр у Києві.

Злочини нацистів викликали ненависть і жагу помсти. У контекст дикторської розповіді О.П.Довженко вписав пристрасні поетичні рядки М.Т.Рильського, якого називав “народним поетом” (зі “Слова про рідну матір”): “Благословен той день і час / Коли прослалась килимами / Земля, яку сходив Тарас...”¹⁰

Режисер особливу увагу акцентує на героїзмі й жертвовності захисників Вітчизни, на розумінні ними свого обов’язку, уселяє віру в перемогу над ворогом. “Пам’ятай, на яку височінь поставила тебе історія! Будь же гідним її! Щоб вистало в тебе величності, і гордості, і ненависті до ворога, і зневаги до смерті! Пам’ятай – не лише увесь світ, а й прийдешні віки схрестили сьогодні на тобі свої погляди, сповнені віри в тебе, надії й гордості. Будь переможцем!” – писав О.Довженко, звертаючись до вояків¹¹.

Документальні стрічки містять велику портретну галерею партійних діячів УРСР (М.С.Хрущов, Л.Р.Корнієць, Д.С.Коротченко, М.С.Гречуха), воєначальників (Г.К.Жуков, М.Ф.Ватутін, К.С.Москаленко, П.С.Рибалко, Ф.І.Толбухін, І.С.Конєв, С.К.Тимошенко та ін.).

Не можна не відзначити, як у фільмах О.П.Довженка бринить хвилюючий, пристрасний авторський текст. Митець сам був диктором і як підсумок тяжких випробувань звучать його слова подяки рідній землі, що вистояла: “Слава тобі! Слава твоєму хлібові... Слава приходу й відходу, весні й осені, дням і ночам, росі вечірній і вранішній росі, любові й праці, і дорогоцінній крові, пролитій в ім’я волі й братерства народів, в ім’я збагнення найголовнішої таємниці життя на тобі... Ми твої діти, і ми твоя міра: ти прекрасна!”¹².

Сприйманню кінокартин допомагає й емоційна музика А.Я.Штогаренка та Д.Л.Клебанова, і синхронний запис очевидців, і вірш А.С.Малишка у виконанні актора Хмари: “Нам би жити, жити не вмирати / Зерна сіять, зацвітати знов / Добре щастя нам дано багате / То велике щастя наше мати / То Вітчизна як свята любов”.

На превеликий жаль, із ідеологічних міркувань митець не зміг використати кадри про долю сотень тисяч українських ополченців, яких під час визволення України ненавчених, майже беззбройних, ще у своєму домашньому вбранні, сталінські маршали кидали на ворожі позиції — інколи лише для того, аби виявити вогневі точки ворога. Розпочате 1933 р. планомірне винищення кращих сил української нації тривало. Але те, чого не бачимо в кінострічках, знаходимо в Довженковому “Щоденникові”. Маємо запис про те, як один із воєначальників плакав, спостерігаючи трагічну долю щойно відмобілізованих “чорносвітників”¹³. Тут же згадується й про “військове мистецтво”: “Сам ідіотизм убивства й найганебнішого масового гвалту возводиться в ранг — мистецтво війни! Воєнне мистецтво! Воно таке ж мистецтво, як шизофренія. Чому правителі ненавидять паціфізм завжди й особливо напередодні сказу? Тому, що всі вони, по суті, раби глибоких атавістичних інерцій, на яких базується й процвітає вся сила й природа їхньої влади”, — писав митець по війні, 5 січня 1946 р.¹⁴

Ми розглянули дві хронікально-документальні кінокартини О.П.Довженка. Але існувала ще одна — “Україна в огні” — трагедійний портрет нашого багатостраждального й безсмертного народу. “Написав я “Україну в огні”, — зазначав автор, — із огненним болем у серці й палким стражданням за Україну, що перебувала в німецьких лапах, із болючим жалем і страхом за її долю”¹⁵.

28 серпня 1943 р. О.П.Довженко читав кіноповість членам військової ради. “Слухають його з великою увагою, та затамовано, — пише письменник С.П.Плачинда в біографічному романі “Олександр Довженко”, — слухають ті, що пройшли з армією, із народом найважчі дороги війни й ось вийшли на переможний шлях. А кіноповість саме й охоплює найтяжчий, найтрагічніший період війни — її початок, відступ, чорні дні окупації, тяжкі бої. Письменник не відвертається від трагічного, навпаки — він хоче донести до наступних поколінь нелюдські тортури, що їх зазнали радянські люди під ярмом фашизму”¹⁶. І далі: “Коли Довженко кінчив читати, україномовний і знервований, його міцно, по-чоловічому, обіймали. Вітали. Перші оцінювачі дійшли єдиної думки: “Україна в огні” стане невмирущим художницьким документом війни...”¹⁷.

Згодом О.П.Довженко з гіркотою писав у листі від 26 листопада 1943 р.: “Сьогодні ж узнав... тяжку новину: моя повість “Україна в огні” не сподобалася Сталіну й він її заборонив для друку, і для постановки. Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі й тоскно. І не тому, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі й дрібні чиновники перелякуються мене й стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що “Україна в огні” — це правда”¹⁸.

Майже за всі кінофільми (і за “Звенигору”, і за “Землю”, і за “Арсенал”, і за “Щорса”) кінорежисер зазнав переслідувань, але такої тотальної нарузі, як за “Україну в огні”, він ще не піддавався.

31 січня 1944 р. було скликано спеціальне засідання політбюро ЦК ВКП(б), на якому розпинали О.П.Довженка. Режисер був звинувачений диктатором у ревізії лєнінізму та політики партії, а кіноповість “Україна в огні” оголошена “ревізійоністським твором”, “виявом вузької національної обмеженості його автора”¹⁹. Сталін твердив: “Правда, на жаль, не притаманна творчості Довженка. Кіноповість “Україна в огні” — платформа вузького обмеженого українського націоналізму, ворожого лєнінізму, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського народу”²⁰.

Але Олександр Петрович не став на коліна перед кремлівським володарем. У зверненні до нього він писав: “Товаришу Сталін, коли б ви були навіть Богом,

я й тоді не повірив би вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й треба тримати в чорному тілі. Невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм у невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче?”²¹.

Таким чином, кіноповість “Україна в огні” була розкритикована, засуджена й заборонена, а фільм, створений за нею, не вийшов на екрани (досі єдиний його примірник зберігається в Держфільмофонді в Москві). Сама ж кіноповість була вперше надрукована вже по смерті О.П.Довженка²².

На жаль, ми втратили можливість побачити ще один документальний фільм О.П.Довженка, присвячений подіям війни, 60-річчя перемоги в якій відзначається цього року. Ніколи не згасне пам’ять про події тієї війни, подвиг радянського народу, небачений в історії масовий героїзм та жертвність представників усіх націй та народностей колишнього СРСР, які поклали своє життя в боротьбі з нацизмом. Із яких би ідеологічних позицій О.П.Довженко не використовував документальні кінокадри при створенні своїх фільмів, ці стрічки житимуть вічно. Скільки б років не минуло з часу закінчення війни, нападки тих, хто воював, дивлячись на екран, пишатимуться своїми дідами й батьками, які в кровопролитних боях відстояли незалежність Батьківщини. І в цьому велика заслуга нашого співвітчизника, режисера від Бога Олександра Петровича Довженка, який засобами кіномистецтва зумів показати всю велич нашого народу в боротьбі з нацистською навалою.

¹ Денисенко В.Т. Щедрість // Спогади про Олександра Довженка. — К., 1973. — С. 658.

² Цит. за: Степанишин Б. Дивосвіт Олександра Довженка. До 100-річчя від дня народження. — К., 1994. — С. 50.

³ Степанишин Б. Зазнач. праця. — С. 3.

⁴ Барбюс А. Прекрасний український фільм — “Арсенал” // Полум’яне життя. Спогади про Олександра Довженка. — К., 1973. — С. 95.

⁵ Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного). — Одиниця зберігання (далі — од. зб.) 539.

⁶ Там само. — Од. зб. 592, 3944.

⁷ Там само. — Од. зб. 1536, 3635.

⁸ Дрожжин Л. Чесне служіння народові // Україна. — 1958. — №8. — С. 11.

⁹ Він же. Разом із народом // Полум’яне життя. Спогади про Олександра Довженка. — С. 492.

¹⁰ Кочерган Ф.Ю. Олександр Довженко. Проблеми майстерності. — Л., 1983. — С. 88.

¹¹ Довженко О. Твори: У 5 т. — К., 1965. — Т. 4. — С. 46.

¹² Там само. — Т. 3. — С. 112, 113.

¹³ Цит. за: Гудзь Ю. Народ воював. А перемогу в нього вкрали // Українське слово. — 2000. — Ч. 25. — 22–28 червня. — С. 16.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Степанишин Б. Зазнач. праця. — С. 28.

¹⁶ Плачинда С.П. Олександр Довженко. — К., 1980. — С. 303.

¹⁷ Там само. — С. 304.

¹⁸ Довженко О. Твори. — Т. 5. — С. 197.

¹⁹ Степанишин Б. Зазнач. праця. — С. 27.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — С. 28.

²² Там само. — С. 27.

The article analyses documental films of producer O.P.Dovzhenko, which are preserved in H.S.Pshenychnyi's State Central Cinema and Photo Records Archive of Ukraine and dedicated to illustrating the Second World War events.